

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ:

таблиці, схеми, коментарі

(навчально-наочний підручник)

За загальною редакцією О. М. Цільмак

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

УДК 159: 316.356.2 (075.8)

П86

*Схвалено та рекомендовано до друку
методичною радою Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 8 від 7 липня 2020 р).*

Рецензенти:

Потапчук Є.М. – доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти (Хмельницький національний університет)

Максименко Ю. Б. – доктор психологічних наук, професор (Південноукраїнський національний університет ім. К. Д. Ушинського)

Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних наук, доцент (Харківський національний університет внутрішніх справ);

Укладачі:

О. М. Цільмак (передмова, глави № 1-11, 13, післямова),

В.О. Лефтеров (глава 12)

П86 Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навчально-наочний підручник / за заг. ред. О. М. Цільмак. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 266 с. з іл.

ISBN 978-617-7910-50-2

У навчально-наочному підручнику «Психологія сім'ї та шлюбу: схеми, таблиці, коментарі» представлені основні теми одноіменної навчальної дисципліни. Подані теми розкривають життєвий цикл сім'ї через динамічні, змістовні та трансформаційні процеси. Його оформлення сприяє системному розумінню навчального матеріалу, кращому візуальному сприйманню та запам'ятовуванню. Він адресований здобувачам вищої освіти, психологам, викладачам та усім тим, хто цікавиться психологією сім'ї та шлюбу.

УДК 159: 316.356.2 (075.8)

ISBN 978-617-7910-50-2

© Цільмак О. М., Лефтеров В.О., 2020

© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
------------------------	---

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ «ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ»

Глава 1. Концептуальні положення психології сім'ї та шлюбу	10
1. Історія розвитку шлюбних стосунків	10
2. Національні особливості сімейних стосунків.....	11
3. Основні напрями вивчення психології сімейних взаємин	13
4. Психологія сім'ї та шлюбу як галузь знань	21
5. Місце психології сім'ї та шлюбу в системі наук.....	23
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	24
<i>Список використаної літератури</i>	25
Глава 2. Характеристика сучасної сім'ї	27
1. Поняття шлюбу та сім'ї	27
2. Типологія сімей.....	30
3. Функції сім'ї.....	35
4. Форми сімейних стосунків	38
5. Альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин	39
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	41
<i>Список використаної літератури</i>	42
Глава 3. Структура сім'ї та її основні характеристики	43
1. Сімейна система та структура сім'ї.....	43
2. Характеристика структурних елементів сім'ї.....	47
2.1. Чисельний і персональний склад сім'ї	47
2.2. Сімейні підсистеми.....	47
2.3. Стабілізатори сімейної системи	48
2.4. Сімейна історія.....	49
2.5. Міфи і легенди	51
2.6. Сімейні ролі.....	53
2.7. Сімейні правила	54
2.8. Межі сім'ї	55
2.9. Стереотипи взаємодії	56
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	57
<i>Список використаної літератури</i>	58

РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ СІМ'Ї

Глава 4. Життєвий цикл сім'ї	60
1. Поняття про життєвий цикл сім'ї	60
2. Основні класифікації життєвого циклу сім'ї.....	61
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	67
<i>Список використаної літератури</i>	69

Глава 5. Передшлюбний період	70
1. Загальна характеристика передшлюбного періоду	70
2. Теорії вибору шлюбного партнера.....	73
3. Пріоритети у виборі шлюбного партнера.....	75
4. Моделі вибору супутника життя	76
5. Мотивація вступу у шлюб.....	78
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	84
<i>Список використаної літератури</i>	85
Глава 6. Любов як основа подружніх стосунків	87
1. Виникнення і розвиток уявлень про любов.....	87
2. Феноменологія любові	88
3. Типи любові.....	91
4. Етапи любові	101
5. Фізіологічні основи любові.....	105
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	112
<i>Список використаної літератури</i>	113
Глава 7. Молода сім'я	114
1. Сімейна комунікація: мета та завдання	114
2. Адаптація подружжя до сімейного життя	117
3. Подружня сумісність та її різновиди	122
4. Психологічний клімат у сім'ї.....	134
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	136
<i>Список використаної літератури</i>	167
Глава 8. Типологія стосунків у шлюбі	138
1. Різновиди рольової поведінки подружжя.....	138
2. Основні види шлюбних сценаріїв	142
3. Класифікація способів поведінки зі шлюбним партнером з точки зору психоаналітичного підходу.....	144
4. Характеристика сімейних відносин з точки зору психодинамічного напрямку	145
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	147
<i>Список використаної літератури</i>	148
Глава 9. Батьківство. Дитячо-батьківські відносини	149
1. Формування батьківської позиції в період очікування дитини.....	149
2. Дитячо-батьківські відносини в період новонародження та немовляти	151
3. Дитячо-батьківські відносини в період раннього дитинства	153
4. Дитячо-батьківські відносини в період дошкільного віку.....	155
5. Дитячо-батьківські відносини в молодшому шкільному віці	156
6. Взаємини батьків з підлітками	158
7. Взаємини батьків з молодими дорослими дітьми	159
8. Дорослі діти і їх літні батьки	161
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	162
<i>Список використаної літератури</i>	163

Глава 10. Вплив батьківського ставлення на розвиток дитини	165
1. Поняття і типи батьківського ставлення	165
2. Поняття і типи сімейного виховання	170
3. Поняття, структура і основні ознаки батьківської позиції	172
4. Фактори порушення емоційно-особистісного розвитку дитини	174
5. Психологічна підтримка дитини	178
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	180
<i>Список використаної літератури</i>	181
Глава 11. Кризові періоди шлюбно-сімейних стосунків	184
1. Характеристика сімейних криз	184
2. Різновиди сімейних криз	185
3. Подолання кризової ситуації	189
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	190
<i>Список використаної літератури</i>	191
Глава 12. Сімейні конфлікти	192
1. Сімейні конфлікти та їх характеристика	192
2. Мотивація сімейних конфліктів та їх причини	193
3. Стадії сімейних конфліктів	195
4. Види сімейних конфліктів	197
5. Особливості конфліктів між батьками і дітьми	200
6. Моделі поведінки подружжя в сімейних конфліктах	202
7. Техніки вирішення конфлікту	203
8. Основні правила поведінки під час сімейних конфліктів	206
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	207
<i>Список використаної літератури</i>	208
Глава 13. Завершення шлюбно-сімейних відносин. Розлучення.	210
1. Чинники та мотиви розлучень	210
2. Теоретична модель розлучення Дж. Левінгера	215
3. Стадії, етапи та фази розлучення	217
4. Характеристика періоду після розлучення	220
5. Види повторних шлюбів	222
6. Особливості переживань дитини в ситуації розлучення батьків	224
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	225
<i>Список використаної літератури</i>	227

РОЗДІЛ ІІІ. ДІАГНОСТИЧНІ ТЕХНІКИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ СІМ'Ї

Глава 14. Діагностичні техніки визначення проблемного поля сім'ї	229
1. Особливості діагностики сімейних відносин	229
2. Процедура застосування методу М. Боуена «Генограма»	230
3. Процедура застосування проективного тесту В. Сатир «Скульптура сім'ї»	238
4. Процедура застосування методу «Сімейний простір»	240
5. Процедура застосування методу проективного тесту «Малюнок сім'ї»	241

6. Процедура застосування методу О.М. Цільмак «Побудуй дім»	244
7. Процедура застосування методу О.М. Цільмак «Зернятко»	248
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	252
<i>Список використаної літератури</i>	253
ПІСЛЯМОВА	255
ПОКАЖЧИКИ	256
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	257

ПЕРЕДМОВА

Основним та первинним осередком суспільства та головним його інститутом є сім'я. Відносини у сім'ї між чоловіком та жінкою регулює шлюб, який є закріпленою законом формою та в людському суспільстві вважається єдиноприйнятним, соціальносхваленим.

Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом суспільства і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Це механізм самоорганізації суспільного життя людей. Тому, розуміння психологічної сутності змістовної та динамічної складової сімейних та шлюбних трансформацій надає можливості подружжю у процесі життєдіяльності не допускати фатальних помилок, а психологам розуміти сутність цих процесів.

Навчально-наочний посібник присвячений теоретико-прикладним аспектам вивчення психологічної природи, специфіки та базових категорій психології сім'ї та шлюбу. Він змістовно об'єднаний у три розділи. Перший розділ «Загальнотеоретичні положення психології сім'ї та шлюбу» охоплює три глави. Перша глава «Концептуальні положення психології сім'ї та шлюбу» розкриває такі питання як: історія розвитку шлюбних стосунків, національні особливості сімейних стосунків, основні напрями вивчення психології сімейних взаємин, психологія сім'ї та шлюбу як галузь знань, місце психології сім'ї та шлюбу в системі наук. Глава «Характеристика сучасної сім'ї» розкриває зміст поняття шлюбу та сім'ї, типологію сімей, функції сім'ї, форми сімейних стосунків, альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин. У третій главі «Структура сім'ї та її основні характеристики» розкриваються такі питання як: сімейна система та структура сім'ї, характеристика структурних елементів сім'ї, чисельний і персональний склад сім'ї, сімейні підсистеми, стабілізатори сімейної системи, сімейна історія, міфи і легенди, сімейні ролі, сімейні правила, межі сім'ї, стереотипи взаємодії.

У другому розділі «Характеристика життєвого циклу сім'ї» розкриваються питання життєдіяльності сім'ї. Глава «Життєвий цикл сім'ї» ознайомлює читача зі змістом поняття «життєвий цикл сім'ї» та з основними класифікаціями життєвого циклу сім'ї. Глава «Передшлюбний період» охоплює такі питання як: загальна характеристика передшлюбного періоду, теорії вибору шлюбного партнера, пріоритети у виборі шлюбного партнера, моделі вибору супутника життя та мотивація вступу у шлюб. Глава «Любов як основа подружніх стосунків» присвячена розкриттю сутності такого феномену як «любов». У цій главі розглядаються питання виникнення і розвитку уявлень про любов, феноменології любові, типології любові, етапи любові та фізіологічні основи любові. Глава «Молода сім'я» розкриває: мету та завдання сімейної комунікації, сутність процесу адаптації подружжя до сімейного життя, особливості подружньої сумісності та її різновиди, особливості та характеристики психологічного клімату у сім'ї. Глава «Типологія стосунків у шлюбі» присвячена аналізу: різновидів рольової поведінки подружжя, основних видів шлюбних сценаріїв, психоаналітичної класифікації способів поведінки зі шлюбним партнером, а також сімейних відносин з точки зору психодинамічного напрямку.

Глава «Батьківство. Дитячо-батьківські відносини» розкриває питання щодо: формування батьківської позиції в період очікування дитини, дитячо-батьківські відносини в період новонародження та немовляти, дитячо-батьківські відносини в період раннього дитинства, дитячо-батьківські відносини в період дошкільного віку, дитячо-батьківські відносини в молодшому шкільному віці, взаємин батьків з

підлітками, взаємин батьків з молодими дорослими дітьми, взаємин дорослих дітей та їх літніх батьків.

Глава «Вплив батьківського ставлення на розвиток дитини» та присвячена розкриттю змісту понять «батьківське ставлення», «сімейне виховання», «батьківська позиція» та типів батьківського ставлення та сімейного виховання, структури та основних ознак батьківської позиції. У ній описуються фактори порушення емоційно-особистісного розвитку дитини та особливості психологічної підтримки дитини. У главі «Кризові періоди шлюбно-сімейних стосунків» розкривається характеристика сімейних криз, їх різновиди та особливості подолання кризової ситуації. Глава «Сімейні конфлікти» надає читачу уявлення про сімейні конфлікти та їх характеристику, мотивацію сімейних конфліктів та їх причини, стадії сімейних конфліктів, види сімейних конфліктів, особливості конфліктів між батьками і дітьми, моделі поведінки подружжя в сімейних конфліктах, техніки вирішення конфлікту та про основні правила поведінки під час сімейних конфліктів.

Глава «Завершення шлюбно-сімейних відносин. Розлучення» розкриває перед читачем чинники та мотиви розлучень, сутність теоретичної моделі розлучення Дж. Левінгера, етапи та фази розлучення, характеристику періоду після розлучення, види повторних шлюбів та особливості переживань дитини в ситуації розлучення батьків.

Третій розділ пропонує читачеві діагностичні техніки визначення проблемного поля сім'ї. У ньому описано особливості діагностики сімейних відносин та процедура застосування таких методів як: М. Боуена «Генограма», проективного тесту В. Сатир «Скульптура сім'ї», «Сімейний простір», проективного тесту «Малюнок сім'ї», О.М. Цільмак «Побудуй дім» та «Зернятко».

Стиль навчально-наочного посібника надає можливість структурно-логічно засвоїти матеріал, через аналіз різних наукових думок, теорій та концепцій. Представлений у підручнику матеріал надає можливість цілісно розглянути інститут сім'ї та шлюбу через їх змістовні та динамічні трансформації життєдіяльнісного циклу.

Підручник адресований здобувачам вищої освіти, психологам, викладачам та усім тим, хто цікавиться психологією сім'ї та шлюбу.

РОЗДІЛ І.
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ
"ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ"

ГЛАВА 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

План:

1. Історія розвитку шлюбних стосунків.
2. Національні особливості сімейних стосунків.
3. Основні напрями вивчення психології сімейних взаємин.
4. Психологія сім'ї та шлюбу як галузь знань.
5. Місце психології сім'ї та шлюбу в системі наук.

1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ШЛЮБНИХ СТОСУНКІВ

В історії людства змінилося чимало форм громадського регулювання відносин між статями. Одні з цих форм були характерні для окремих племен, інші мали більше широке поширення, але всі вони відповідали певному рівню соціально-економічного розвитку суспільства.

Для первісного людського стада була властива *невпорядкована форма статевих відносин*, оскільки ще не існувало обмежень, встановлених згодом звичаєм. Приборкання статевого інстинкту почалося зі встановлення первісною громадою статевих табу – заборон, які допомагали тримати інстинкт у певних рамках.

Важливим кроком в регулюванні статевих відносин між чоловіком і жінкою було виключення статевих стосунків між батьками і дітьми. Цю санкцію можна вважати історичною межею між дошлюбним станом суспільства, коли статеве життя людей визначалося лише їх природою, і шлюбом, як соціально-регульованим ставленням між статями. (Табу були всюди. Так, у племені ведда в Цейлоні не можна було одружуватись на старшій сестрі, тоді як на молодшій або на дочці – можна.)

На ранній стадії первіснообщинного ладу, з появою роду, виникає груповий шлюб – **екзогамія**, сутність якої полягала у абсолютній забороні всіх статевих зв'язків всередині роду, у вимозі вступати в статеві стосунки лише з членами інших родів.

Серед дослідників існують різні точки зору на походження екзогамії:

1) вона виникла в силу того, що від шлюбів між кровними родичами народжувалися неповноцінні діти;

2) життя вимагало розширити соціальні контакти, мати зв'язки з іншими людськими об'єднаннями.

Найбільш імовірною причиною виникнення екзогамії видається поєднання всіх цих обставин. Але такі шлюби ще не приводили до створення сім'ї. Діти належали всьому роду і виховувалися родовою комунією. До того ж первісні люди вважали, що чоловік не пов'язаний біологічно з дітьми своєї дружини. На їхнє переконання, вагітність відбувається лише з однієї причини: дух – родич жінки – вселяє в її тіло дух дитини. (Жителі Тробриандських островів замість того, щоб звинуватити дружину в зраді, яка вважалася серед жителів цих островів серйозним злочином, чоловіки щиро раділи, що боги-духи відвідали будинок у період їх відсутності).

До групового шлюбу відносять полігамію (багатошлюбність), яка включає полігінію (багатоженство) і поліандрію (багато чоловіків), коли жінка має кількох чоловіків, зазвичай братів.

Розвиток первісного суспільства призвів до того, що групові шлюби стали витіснятися парними шлюбами. Моногамія призвела до кінця матріархату. Чоловік захотів передавати у спадок своїм дітям свою власність. На цьому ступені чоловік живе з однією дружиною, проте порушення вірності залишається правом чоловіка, в той же час від жінок потрібна найсуворіша вірність, і за перелюбство їх піддають жорсткій карі. Шлюбні узи, однак, легко могли бути розірвані кожною зі сторін, а діти, як і раніше, належать тільки матері. Господарським осередком ще довго залишався рід.

Парний шлюб виник з потреби зробити відносини між статевими партнерами більш стабільними. Надалі чоловік поступово стає годувальником дітей, батьком, виникає економічний осередок, таким чином змінюється характер шлюбу: його метою, поряд з регулюванням статевих відносин, стає також створення сім'ї, утримання та виховання дітей.

2. НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Сім'я в первісній Греції була:

- дуже численною, оскільки дорослі сини, одружившись, не відділялись від батька, а продовжували жити всі разом під одним дахом;
- батько користувався величезною владою, а після його кончини – старший брат;
- батько в Афінах мав право продавати в рабство своїх дочок, а брат, якщо він був головою сім'ї, – своїх сестер;
- сім'я володіла майном, але майно це, особливо нерухоме, не було чієюсь особистою власністю, воно належало всій сукупності родичів.

В пізнішу епоху:

- кожна подружня пара з її дітьми відділялася, щоб жити своїм власним життям;
- влада батька над дітьми поступово зменшувалася та абсолютно припинялася з досягненням сином повноліття (18 років);
- батько міг позбавити поганого сина спадщини;
- діти зобов'язані були нести по відношенню до батьків борг поваги і покори;
- якщо батьки впадали в бідність, син зобов'язаний був утримувати їх, у разі нехтування своїми обов'язками він міг бути підданий суду.

В шлюбі особистість жінки не грала будь-якої ролі. З її почуттями не рахувалися, її обирали в дружини не заради її самої, а як необхідне знаряддя для збереження сім'ї і держави. Дівчат греки зазвичай тримали під замком. Заміжня жінка була більш вільною. У багатьох сім'ях вона здебільшого перебувала вдома, але у малозабезпечених сім'ях їй доводилося постійно залишати його у потребах господарства. У стінах свого будинку жінки розпоряджались цілком самовладно. Вони наглядали за рабами і керували роботою своїх служниць. Крім того, вони повинні були піклуватися про всі дрібниці управління господарством та витратами, пов'язаними з ним. Але суспільне життя їх майже зовсім не торкалося.

СПАРТА

Жінки користувалися набагато більшою свободою і повагою, вони з дитинства звикали відчувати себе громадянками і приймати громадські інтереси ближче до серця. Особиста прихильність при виборі дружини мала велике значення.

СТАРОДАВНЯ РУСЬ

У стародавній Русі:

- 1) шлюб нерозривно пов'язаний з церквою, християнством;
- 2) церква визначає шлюб як таїнство, за допомогою якого дві істоти зливаються в «єдину плоть», в союз, на зразок союзу Христа з Церквою;
- 3) держава майже не втручалася у внутрішній розпорядок життя родини, надаючи їй повну самостійність, однак, оберігала її міцність;
- 4) держава і церква всіляко заважали розриву родини;
- 5) дружина була віддана в опіку чоловіку, діти – в розпорядження батьків.

Наприклад, згідно Укладенню 1649 року в Русі вбивство сина або дочки каралося лише 1 роком тюремного ув'язнення. У той же час діти не мали права скаржитися на батьків ні за яких обставин, громадська думка не визнавала відповідальності батьків перед дітьми, але жорстоко карали дітей, які не шанували батьків (батьківський проклін).

12 століття. «Повчання Володимира Мономаха» «Жінок своїх любіть, але влади їм над собою не давайте».

16 століття. «Домострой». «Нехай боїться дружина чоловіка свого». Дружину можна було побити ременем, але потім обов'язково пожаліти. Але тут же йдеться і про обов'язки чоловіка – утримувати сім'ю, годувати дружину і дітей, захищати їх.

Патріархальна сім'я на Русі зазвичай складалася з кількох поколінь. На чолі стояв старший чоловік, після смерті батька – старший син. Всі слухалися беззаперечно. Одружитися можна тільки з волі батьків. У сім'ї основним був чоловік, жінці відводилась роль підлеглої.

УКРАЇНА

Витоки української сім'ї простежуються на нашій території ще з часів раннього палеоліту (приблизно 200 тис. років до н.е.). Землеробське життя давніх українців впливало на сімейний уклад: осідлість, стабільний дохід від роботи на землі, чим, в основному, займалася жінка. Їй це робило матір основною особою в сім'ї і надовго закріпило елементи матріархату. З давніх-давен українські жінки відрізнялися почуттям власної гідності і завжди були берегинями сімейної моралі.

Відносини в українській родині будувалися на визнанні рівноправності подружжя, тобто:

- 1) взаємини у родині характеризувалися певним демократизмом;
- 2) дівчина сама сваталася до хлопця: приносила в будинок хліб, ставила на стіл і мовчки чекала відповіді від батьків свого обранця;
- 3) рівність прав на майно, що не характерно для інших народів, де повним власником є тільки чоловік. Непоодинокими були випадки, коли жінка ставала навіть номінальною головою. Вважають, нарешті, що емансипованість української жінки пов'язана з частою вимушеною відсутністю чоловіка вдома (визвольні війни, козацтво, чумаки та ін.) ;